

УДК 378.124:52(01)

Фогель Р.П. – віхи життя та науково-педагогічної діяльності (до 155-річчя від дня народження)

Vogel R.F. – stages of life and scientific-pedagogical activity (to the 155 anniversary of the birth)

Сергій Салата¹

Sergiy Salata

¹ Центр пам'яткознавства НАНУ і УТОПІК, Київ, Україна, serg_ngc6543@mail.ru**Ключові слова:**

астрономія, теоретична астрономія, астрофізика, обсерваторія, педагогічна діяльність, університет Св. Володимира

Анотація: В статті стисло висвітлено основні віхи життя та науково-педагогічної діяльності відомого вченого-астронома, п'ятого директора Астрономічної обсерваторії Київського університету Св. Володимира. Показана його роль в подальшому розвитку наукових досліджень в обсерваторії і відзначена плідна праця Р.П. Фогеля на ниві педагогічної діяльності в Київському університеті Св. Володимира та на Вищих жіночих курсах.

Key words:

astronomy, theoretical astronomy, astrophysics, observatory, pedagogical activity, St. Vladimir's University

Abstract— The article briefly shows the main stages of life and scientific-pedagogical activity of the known scientist-astronomer, the fifth Director of the Astronomical Observatory of Kiev University of St. Vladimir. It shows his role in the further development of scientific research in the Observatory and is marked the fruitful work of R.F. Vogel on the basis of the educational activity at Kiev University of St. Vladimir and at the Higher women's courses.

В останні роки публікується мало статей присвячених розвитку вітчизняної астрономії через висвітлення особистостей вчених. До плеяди відомих випускників Київського університету Св. Володимира належить вчений, астроном, професор, піонер астрофізики в Київській обсерваторії та її п'ятий директор Роберт Пилипович Фогель, якому у 2014 році виповнюється 155 років від дня народження [1 с. 139, 2 с. 113]. Мета роботи полягає в висвітленні життєвого та творчого шляху відомого українського вченого, астронома Р.Т. Фогеля.

Український астроном народився першого березня 1859 року у місті Ржищів Київської губернії, нині Київська область, в родині німецького емігранта [3, 2 с. 113]. Свою освіту він здобував спочатку в Києво-Подольській прогімназії, потім в третій Київській гімназії, яку він закінчив з золотою медаллю у 1880 році. Зі слів сина Г.Р. Фогеля відомо, що закінчити середню освіту йому вдалось завдяки великій наполегливості, бо батько був проти цього і мав намір влаштувати його на службу, тому йому доводилось самому заробляти на власну освіту репетиторством [4 с. 211–212].

Після закінчення навчання з золотою медаллю в гімназії Р.П. Фогель вступив у 1881 році до Київського університету на фізико-математичний факультет, де він був звільнений від плати за навчання. За відмінне навчання, на третьому курсі, як один із кращих студентів, він отримував так звану «професорську стипендію» [2 с. 114]. Цікавість до астрономії у Р.П. Фогеля з'являється ще в студентські роки, він з великою увагою слухає лекції

М.Ф. Хандрикова (1859–1915), директора Астрономічної обсерваторії університету в період 1870–1901 років, приймає активну участь в практичних заняттях, відвідує університетську обсерваторію. Під впливом М.Ф. Хандрикова, в роки студентства, Роберт Пилипович починає активно займатись теоретичною астрономією. Перша його наукова робота, в цьому напрямку, була надрукована окремою статтею в «Університетских известиях» № 9 у 1884 році. В даній роботі розкрита теорія сонячних затемнень та наведені результати виконаного ним передобчислення затемнення 18 серпня 1887 року, робота мала назву «Способ предвычисления солнечных затмений» [4 с. 213, 232]. У січні 1886 року Р.П. Фогель закінчив університет зі званням «дійсного студента з правом на отримання ступеня кандидата за поданням дисертації» [2 с. 114]. Весною того ж року дисертація була представлена і в травні 1886 року. Роберт Пилипович був затверджений в ступені «кандидата фізико-математичних наук» [4 с. 214].

Роберт Пилипович Фогель
(фотографія 1890 р.) [4 с. 213]

Після закінчення університету він відразу був змушений терміново шукати роботу, бо ніяких засобів до існування у Р.П. Фогеля не було. Склавши екзамени на звання вчителя математики і фізики Роберт Пилипович став працювати в 2-й Київській гімназії, але давши в ній кілька пробних уроків він довго там не затримався, так як М.Ф. Хандриков добився того щоб його зарахували університетським стипендіатом на два роки для підготовки до професорського звання [2 с. 114]. Ще за студентські роки М.Ф. Хандриковим була відмічена його цілеспрямованість, працьовитість і наполегливість. Дані риси характеру відіграли в подальшому житті Р.П. Фогеля велику роль. Наукова діяльність та напрямки дослідження його в подальшому стали нерозривно пов'язані з Київським університетом, який відкрив перед ним великі можливості подальшого розвитку. Так після складання магістерських екзаменів на другому році підготовки Р.П. Фогеля було відправлено у відрядження в Пулково для отримання навичок з нових, на той час, астрофізичних методів – фотометрії та спектроскопії. Проте поїздка з ряду причин була короткочасною і невдалою [2 с. 114]. Ще до кінця 1888 року він повернувся до Києва. Причини невдачі відрядження неоднозначні. З одного боку зі слів Р.П. Фогеля можна зробити висновок, що за час його перебування в Пулковській обсерваторії погода досить часто була похмурою, що не давало змогу йому проводити вивчення спектроскопії, яка вимагала значно більше часу і ясних ночей; а також деякі співробітники обсерваторії, від яких залежало навчання астрофізичним методам Р.П. Фогеля, не йшли на зустріч щодо надання певних необхідних практичних вказівок по використанню тих чи інших приладів і проведення деяких астрофізичних вимірювань, як це можна прочитати у звіті Р.П. Фогеля стосовно завідувача астрофізичною лабораторією Гессельберга [4 с. 215–216].

З іншого боку зі звіту директора Пулковської обсерваторії О.В. Струве про роботу обсерваторії за 1888 рік можна дізнатись: що в період відрядження Р.П. Фогеля до обсерваторії проводити будь-які астрофізичні дослідження було майже неможливо так як в такі місяці тримається туманна і похмура погода; стосовно астрофізика Гессельберга було сказано, що у зв'язку із довгою хворобою він не міг приймати участь у практичних заняттях. Даний випадок професор М.Ф. Хандриков досить різко прокритикував: звинувативши О.В. Струве в неприхильному відношенні до вихованців російських університетів [4 с. 217].

По поверненню з Пулковської обсерваторії Роберт Пилипович інтенсивно приступив до підготовки магістерської дисертації, яку захистив у 1891 році. Тема дисертації була в напрямку теоретичної астрономії і мала назву «Определение элементов орбит по трем наблюдениям». В цій роботі автором наведений детальний розбір нового, для того часу, методу Гібса, опублікованого у 1888 році, також Р.П. Фогель запропонував новий метод визначення орбіт, що стало важливим досягненням молодого вченого [4 с. 218].

Після захисту магістерської роботи М.Ф. Хандриков клопоче перед правлінням університету про направлення Р.П. Фогеля на стажування за кордон терміном на

один рік і підготовки його до професорського звання. Клопотання професора було ухвалено і вже у січні 1892 року Роберт Пилипович від'їжджає на стажування у Західну Європу. Як можна дізнатись із листа М.Ф. Хандрикова, адресованого фізико-математичному факультету в січні 1893 року, Р.П. Фогель, перебуваючи за кордоном, виконав не весь план роботи складений професором за браком часу. Навчаючись в кращих європейських обсерваторіях він в Парижі вивчав способи фотографування неба, займався спектроскопією в обсерваторіях Ніцци і Риму і став повністю підготовленим викладачем нового розділу астрономії – астрофізики.

З 1893 року Роберт Пилипович розпочинає свою регулярну педагогічну діяльність в університеті. Читає лекції з практичної і теоретичної астрономії та веде практичні заняття зі студентами. Із залишенням обсерваторії в 1894 році В.І. Фабриціусом посади астронома-спостерігача, в жовтні того ж року її зайняв Р.П. Фогель зі збереженням за собою посади приват-доцента. Продовжуючи викладацьку діяльність він невдовзі перестав читати лекції з астрофізики [4 с. 218–221]. В 1895 році Р.П. Фогель закінчив роботу над докторською дисертацією, тема якої «Определение орбит, малонаклоненных к эклиптике», яку успішно захистив 26 вересня за старим стилем цього ж року і отримав ступінь доктора астрономії і геодезії. Через два роки Російське астрономічне товариство присудило йому премію за цю роботу [2 с. 117]. Під час захисту магістерської і докторської дисертацій одним із опонентів Р.П. Фогеля був М.Ф. Хандриков, його науковий наставник, який фактично визначив напрямок наукової діяльності, а також сприяв стрімкій науковій освіті свого учня на стажуванні за кордоном та більш стійкому утвердженні в університеті.

Дружні відносини двох високоосвічених вчених, кваліфікованих фахівців в галузі астрономії М.Ф. Хандрикова і Р.П. Фогеля повинні були значно розширити спостереження в обсерваторії, покласти початок астрофізичним роботам на відповідних інструментах, покращити викладання астрономії в університеті, в навчальний план ввести викладання астрофізики, але, нажаль, цього не трапилось. Відомо, що між цими двома вченими на певному етапі дружніх відносин (близько 1897 року) виник конфлікт, який переріс в довготривалу ворожнечу, що тривала до кінця життя М.Ф. Хандрикова. Даний конфлікт можна пояснити тим, що Р.П. Фогель, як спеціаліст в галузі теоретичної астрономії (даного розділу стосувались дві його дисертації та ряд наукових статей), не бажав ставати початківцем в галузі астрофізики, з іншої сторони М.Ф. Хандриков, ймовірно, до того часу втратив віру у швидкому впровадженні астрофізичних досліджень в обсерваторії. Це породило свої наслідки: в обсерваторії, за даний період, знизилась кількість астрометричних спостережень, результативність яких була майже нульова; астрофізика так і не знаходила відображення ні в дослідницькій, ні в навчальній роботі; погіршився стан викладання астрономії в університеті [4 с. 223].

Після захисту докторської дисертації на посаду професора астрономії став претендувати Р.П. Фогель, хоча в той же час, дана посада була зайнята М.Ф. Хандриковим, який ще в 1890 році вийшов на пенсію, але про-

довжував виконувати обов'язки професора астрономії і займати посаду директора Астрономічної обсерваторії за спеціальним дозволом на кожні п'ять років [5 с. 322]. У вересні 1897 року Р.П. Фогеля було призначено екстраординарним професором кафедри астрономії і геодезії, обов'язки директора обсерваторії продовжував виконувати його науковий наставник, залишаючись при цьому позаштатним професором університету [4 с. 224].

Роберт Пилипович Фогель був достатньо активним учасником науково-громадських організацій. Він був членом Київського фізико-математичного товариства і приймав участь в його роботі тривалий час. У 1896 році, на одному із зібрань товариства, він виступив з доповіддю «О новых звездах» [4 с. 226]. Роберт Пилипович був членом Російського астрономічного товариства, в роботі якого приймали участь не тільки спеціалісти-астрономи, але і представники з інших галузей науки.

Крім стажування в Пулково та відрядження в Західну Європу Р.П. Фогель бував за кордоном у 1907, 1910, 1912, 1914 роках, відвідавши Німеччину, Францію, Італію і т. ін. [4 с. 226].

У 1899 році Р.П. Фогеля призначають ординарним професором, а у жовтні 1901 – він стає директором Астрономічної обсерваторії університету [4 с. 226–227, 6].

За період роботи в університеті Р.П. Фогелем було написано кілька підручників, зокрема, «Курс сферической астрономии» (1910), «Основы теоретической астрономии» (1913), «Описательная астрономия» (1909, 1919) [4 с. 228].

Як директор Р.П. Фогель дбав про розширення штату обсерваторії. Так, у 1913 році він звернувся в Раду університету з проханням про запровадження при обсерваторії посади позаштатного асистента та обчислювача для виконання спостережних і обчислювальних робіт. Рада погодилась із цією пропозицією і встановила посаду позаштатного асистента, яку зайняв закінчивший успішно у 1912 році Київський університет Св. Володимира А.А. Карамішев [7 с. 176].

Крім університету, Роберт Пилипович також проводив заняття на Вищих жіночих курсах, які були відновлені в Києві у 1906 році. Вищі жіночі курси були відкриті у 1878 році і мали у своєму складі два факультети: фізико-математичний і історико-філологічний. Після відновлення курсів при них було відкрито також юридичне відділення [1 с. 61, 8, 9]. Р.П. Фогель читав на них різні астрономічні дисципліни, у 1912 і у 1915 роках обирався деканом фізико-математичного факультету. Серед випускників університету Св. Володимира, які були учнями Р.П. Фогеля і в подальшому стали астрономами-спеціалістами, зустрічаємо С.Д. Чорного, І.Г. Ільїнського, Є.В. Лаврентьєву, А.А. Карамішеву [4 с. 228]. Роберт Пилипович був гарним лектором, за відгуками його учнів.

Для підвищення точності меридіанних спостережень Р.П. Фогель прийняв міри до покращення годинникового господарства обсерваторії. З 1896 року основним годинником обсерваторії був годинник Рифлера №16 з маятником, який мав ртутну компенсацію. Цей годинник був придбаний попереднім директором обсерваторії М.Ф. Хандриковим одночасно з хронографом Гіппа. Роберт Пилипович у 1910 році придбав першоклас-

ний, на той час, годинник Рифлера №190 з електричним заведенням, який знаходився в герметичному футлярі. Цей годинник був встановлений у підвалі обсерваторії. Дещо раніше, у 1902 році був отриманий від Рифлера годинник №43 в дерев'яному футлярі з інварним стержнем маятника. Можна також відмітити, що для астрономічних робіт Р.П. Фогель у 1914 році придбав астрофотометр Цельнера та клиновий фотометр Тепфера та кілька дрібних приладів [7 с. 176]. Жодного великого інструменту за час директорства Р.П. Фогеля обсерваторією не було придбано [4 с. 229].

Особовий склад обсерваторії зростав також повільно. В період з 1898 по 1932 роки посаду астроном-спостерігача займав М.П. Диченко. У 1913 році крім неї була введена посада асистента, яку зайняв А.А. Карамішев. У 1918 році з'явилась посада обчислювача, на яку був призначений І.Г. Ільїнський. У 1919 році ще одну штатну посаду асистента, що була додана в обсерваторії, отримала Є.В. Лаврентьєва, колишня асистентка Р.П. Фогеля [4 с. 229–230].

Під час Першої світової війни астрономічна обсерваторія університету майже рік не працювала. Восени 1915 року було прийнято рішення про евакуацію вищих навчальних закладів у Саратов. Туди ж було евакуйоване основне обладнання обсерваторії, частина бібліотеки, а також співробітники-астрономи того часу – Р.П. Фогель, М.П. Диченко, А.А. Карамішев та інші. У 1916 році обладнання обсерваторії з персоналом було повернуто до Києва. За період евакуації проводити будь-які наукові дослідження і навчальну роботу не було можливості, робота відновилась лише з поверненням до Києва [4 с. 230–231].

В останні роки життя Роберт Пилипович в основному займався питаннями теоретичної астрономії. В період з 1911 по 1914 роки виходять з друку його статті, в яких викладені результати рішень при визначенні параболічної орбіти об'єктів. Його багаточисельні роботи з теорії визначення орбіт, по питанню кратних рішень, принесли йому заслужену популярність одного із видатних світових спеціалістів в галузі теоретичної астрономії. Дослідження Р.П. Фогеля були успішно продовжені професором С.Д. Чорним, який повернувся до Києва на посаду директора обсерваторії у 1924 році [10]. Але після 1914 року він уже не надрукував жодної статті яка б виділялась своєю оригінальністю [4 с. 321].

14 лютого 1920 року Р.П. Фогель помер на 61-му році життя, не залишивши після себе послідовника, який би міг прийняти на себе керівництво обсерваторією. Після смерті Р.П. Фогеля виконуючим обов'язки директора Астрономічної обсерваторії був призначений Д.О. Граве – відомий київський математик [2 с. 151]. Після нього керівництво обсерваторією було тимчасово покладено на М.П. Диченка, а з 1923 року обсерваторію очолив колишній учень Р.П. Фогеля професор С.Д. Чорний [4 с. 322].

В наш час прізвище цього відомого вченого-астронома майже забуто. Бажано було б провести на базі Астрономічної обсерваторії Київського національного університету ім. Т.Г. Шевченка наукові читання присвячені 155-річчю від дня народження Роберта Пилиповича Фогеля. Це б освіжило в пам'яті нинішнього покоління і

дало змогу дізнатися новому поколінню про життя та наукову діяльність цієї людини, яка залишила помітний слід у розвитку астрономії.

Джерела та література:

1. Пам'ятки історії та культури України: Каталог-довідник. Зошит 2: Каталог-довідник пам'яток історії та культури України: м. Київ / Горбик В.О. (кер. автор. колект.), Гаврилюк Л.О., Денисенко Г.Г., Катаргіна Т.І., Титова О.М., Пархоменко М.Т., Федорова Л.Д., Чешко В.М. – К., 2010. – С. 139.
2. Казанцева Л. Київське вікно у Всесвіт / Л. Казанцева, В. Кислюк. – К.: Наш час, 2006. – 183 с. – (Сер. «Невідома Україна»).
3. Фогель Роберт Пилипович (1. III. 1859 – 27. II. 1920) // УРЕ. – Т. 15. – К.: Головна редакція УРЕ, 1964. – С. 318.
4. Богородский А.Ф. Роберт Филиппович Фогель (1859 – 1920) / А.Ф. Богородский, Н.А. Чернега // Историко-астрономические исследования. – М.: Гос. изд-во физико-математической лит-ры, 1966. – Вып. 9. – С. 211-229.
5. Богородский А.Ф. Митрофан Федорович Хандриков (1837 – 1915) / А.Ф. Богородский, Н.А. Чернега // Историко-астрономические исследования. – М.: Гос. изд-во физико-математической лит-ры, 1962. – Вып. 8. – С. 297-329.
6. Фогель Роберт Филиппович // БСЭ. – М.: Изд-во «Советская энциклопедия», 1977. – Т. 27. – С. 509.
7. Пясковский Д.В. Развитие астрономии в Киевском университете / Д.В. Пясковский // Историко-астрономические исследования. Выпуск 1. – М.: Гос. изд-во технико-теоретической литературы, 1955. – С. 149-188.
8. Киев. Энциклопедический справочник. Под. ред. А.В. Кудрицкого. – К.: Главная редакция Украинской Советской Энциклопедии, 1985. – С. 124.
9. Пам'ятки Києва. Путівник. (За матеріалами «Зводу пам'яток історії та культури м. Києва»). – К.: КМДА, 1998. – С. 118.
10. Всехсвятский С.К. 100 лет Киевской астрономической обсерватории / С.К. Всехсвятский // Астрономический календарь. Ежегодник на 1946 г. – Горький: Областное изд-во, 1945. – С. 160-166.

Салата Сергій Анатолійович – аспірант Центру пам'ятокознавства НАНУ і УТОПІК